

FUAT SEZGİN VE TEMEL İSLAM BİLİMLERİ

Güncel Tartışmalar - Teorik Teklifler

G

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR

Ali KARAKAŞ

Mustafa ÖZTÜRK

Sıracettin ASLAN

DİVAN
Kitap

ISBN 978-605-4239-82-5
Yayınevi Sertifika Numarası - 14320

G

FUAT SEZGİN VE TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
Güncel Tartışmalar - Teorik Teklifler

Editörler

İbrahim ÖZCOŞAR
Ali KARAKAŞ
Mustafa ÖZTÜRK
Sıracettin ASLAN

Kapak Tasarımı ve İç Tasarım
Divan Kitap

Baskı - Cilt

Step Ajans Matbaacılık Tanıtım ve Org. Ltd. Şti.
Göztepe Mah. İnönü Cad. No: 78
34200 Bağcılar/İstanbul
Tel: (212) 446 88 46

© DİVAN KİTAP

Bu kitabın tüm hakları "Editörler Kurulu"na aittir.
İzinsiz kopyalanması yasaktır, kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.
Kitapta yer alan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

1. Baskı, Divan Kitap, 2019

Kayapınar Belediyesi

Kadim Akademi

İlim Yayma Cemiyeti

Bu çalışma Kadim Akademi, Diyarbakır İlim Yayma Cemiyeti ve Kayapınar Belediyesi'nin katkılarıyla hazırlanmıştır.

DİVAN KİTAP

Tahtakale Mah. Ayçiçeği Sokak
Nu: 8/10 D: 6 Avcılar - İstanbul
Tel: (212) 803 40 42

www.divankitap.com.tr

divan@divankitap.com.tr, divankitap@gmail.com

DİVAN KİTAP, Divan Kitap Matbaacılık Basın Yayın
Dağıtım ve Ajans Hizmetleri Ltd. Şti. yayın markasıdır.

İÇİNDEKİLER

G

TAKDİM.....	9
ÖNSÖZ	11
Ursula SEZGİN'in Mesajı.....	13
FUAT SEZGİN'İN MODERN DÖNEM HADİS TARTIŞMALARINA KATKISI: YAZILI RİVAYET TEORİSİ	15
Hüseyin HANSU	
FUAT SEZGİN'İN İSLAM TARİHÇİLİĞİNE KATKISI: RİVAYETİN DEĞERİ ÜZERİNDEN ORYANTALİZME CEVABI	33
Seyfettin ERŞAHİN	
ORYANTALİZMİN MUKABİLİ VE YENİ BİR BİLİM DALI OLARAK OKSİDENTALİZM: FUAT SEZGİN OKSİDENTALİST SAYILIR MI?	43
İbrahim KUTLUAY	
ORYANTALİST VE OKSİDENTALİST YAKIŞTIRMALAR ÇERÇEVESİNDE FUAT SEZGİN	75
Emrah İSTEK Gülşen İSTEK	
FUAT SEZGİN'İN İSLÂM'DA BİLİM VE TEKNİK ADLI KİTABINDA PEYGAMBER VE HADİS ALGISI	93
Ali KARAKAŞ	
HADİS USÛLÜ İLMİNİN DOĞUŞUNA DAİR FUAT SEZGİN'İN GÖRÜŞLERİ	121
Abdullah ÇELİK	
FUAT SEZGİN'İN BUHÂRÎ'NİN <i>SAHİH</i> 'İNE YÖNELİK TENKİT VE TESPİTLERİ (<i>BUHARİ'NİN KAYNAKLARI HAKKINDA ARAŞTIRMALAR</i> ADLI ESERİ ÖZELİNDE)	143
Ahmet Emin SEYHAN	
HADİS ARKEOLOJİSİ FUAT SEZGİN ÖRNEĞİ: <i>BUHÂRÎ'NİN KAYNAKLAR</i> 'NİN KAYNAKLARI	169
Bayram KANARYA	

HADİS ARKEOLOJİSİ, FUAT SEZGİN ÖRNEĞİ: *BUHÂRÎ'NİN KAYNAKLARI'NIN KAYNAKLARI*

G

Bayram KANARYA

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi

İlahiyat Fakültesi

GİRİŞ

İslami ilimlerde etkili ve kalıcı nitelikte çalışmalar vücuda getirmek, hakikati keşfetme yolculuğundaki her ilim adamının arzu ettiği önemli bir husustur. Çalışmamıza konu ettiğimiz Fuat Sezgin'in *Buhârî'nin Kaynakları* isimli kıymetli çalışması¹, ilk dönem kaynaklara ulaşılması, verilerin kronolojik ilintisinin kurulması, argümanlarla desteklenen bir tezin ortaya konulması ve bir anlamda bilinen ezberleri bozması bakımından günümüz hadis dünyasında büyük yankı uyandırmış, eserin bazı kısımları (bâb tasnifinin gelişimi, muallak rivayetler) ise eleştirilmiştir.² Ehemmiyetine binâen eserin tanıtımı ve muhtevası üzerinde günümüzde bazı araştırmalar yapılmıştır.³ Eserin İslam dünyasında Kur'an'dan sonra en sahih kitap olarak kabul gören Buhârî'nin *Sahîhi* ile ilgili yapılmış olması da bu etkinin oluşmasında önemli bir faktör olmuştur. Bu çalışmada, mezkûr eserin istinat ettiği literatür üzerinden hadis ilminde kaynak kullanım ve bilincinin oluşmasına nasıl katkı sağladığı noktası üzerinde durulacak, eserin muhteva değerlendirilmesi ve savunulan tezin tahlili yapılmayacaktır.

Hiç şüphesiz bir çalışmayı değerli kılan birçok bileşen bulunmaktadır. Bunların başında çalışmada ulaşılan imkan dahilindeki ilk elden kaynaklar, araştırmacının ilmi alt yapısı, metodik ve kritik bakış açısı ve kompozisyonun kurgusu

¹ Diğer eserleri için bkz. Seyfi Kenan, "İslam Dünyasının Duraklama Sebepleri Üzerine Ünlü İlimler Tarihçisi Fuat Sezgin'i Dinlemek", *Değerler Eğitimi Der.*, cilt:1, sayı:4, 2003, s. 79-95.

² Ali Albayrak, Fuat Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları Üzerine Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı:26, Temmuz-Aralık, 2016, s. 52.

³ Nurullah Agitoğlu, "Fuat Sezgin'in (ö. 2018) Bazı Hadis Meselelerine Dair Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, yıl: 6, sayı: 85, Aralık 2018, s. 298-312; Ali Çelik, "Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 8, 2016, s. 228-232.

gibi hususlar gelmektedir. İlmî-akademik çalışmalarda kaynakların tespiti, objektif okunması ve sağlıklı tahliller yapılması hayati önemi haizdir. Başka bir ifade ile tali kaynakların ön plana çıkarıldığı, savunmacı veya reddedici karakteri haiz aidiyet merkezli bakış açısının hâkim olduğu ve metodolojik hataların yer aldığı bir çalışma doğru sonuçlara ulaşmayacaktır.

Çalışmanın başlığını biraz açmak faydalı olacaktır. “Hadis Arkeolojisi” ifadesini Fuat Sezgin’in hadisin ilk dönemlerine ait yazılı malzeme havzasında yaptığı dakik incelemeyi tavsif etmek üzere Hayri Kırbasoğlu’nun bir çalışmasından ilham alarak belirledik.⁴ Bu terkipten kastettiğimiz husus, hadise ve tarihine ilişkin saklı kalmış, yeteri kadar gün yüzüne çıkmamış veya herhangi bir nedenle gözden kaçırılmış sahabe sonrası dönem ile tasnif devresi arasındaki bilgi, belge ve dokümanlara ulaşılmasının gerekliliği amacına matuf olarak kullanılmıştır. “Buhârî’nin Kaynaklarının Kaynakları” ifadesinden, Fuat Sezgin’in ilk olarak 1956’da basılan bu eserinin hangi kaynaklardan beslenerek telif edildiğini ve bu kaynak haritasının hadis ilmi ile meşgul olan günümüz ilim adamları ve onların bu alandaki çalışmaları için ne anlama geldiğinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Hadisçi ve musannif kimliği ile ön plana çıkan İmam Buhârî’nin *el-Câmius’s-Sahîh* isimli eserinin Sezgin tarafından ortaya konulan kaynaklarının merccek altına alınması, hususiyile günümüz hadis araştırmacıları için önemlidir.

Çalışmanın ilk bölümünde hadis kaynak bilincinin zarureti üzerine bazı tahliller yapılacaktır. İkinci bölümde ise Fuat Sezgin’in *Buhârî’nin Kaynakları* isimli eserinin kaynaklarının tespiti ve bu kaynaklar üzerinde bazı değerlendirmeler yapılacaktır.

A. HADİS İLMİNDE KAYNAK BİLİNCİNİN ZARURETİ

1. Hadis İlmünde Kaynak Bilincinin Gerekliliği

Hadis ilmi ile ilgili çalışmalarda ilk adım, araştırmacıda bir kaynak bilincinin var olmasıdır. Kaynak bilinci, dokümantasyon türü çalışmalar yerine argümantasyon merkezli orijinal çalışmaların ortaya çıkmasına zemin hazırlayacaktır. Nitekim ilk dönem muhaddislerinde rivayet edilen hadisin kaynağını sorma, hadisi akranlarından dinlemek yerine bir önceki nesilden ve mümkün ise ilk ağzından semaa yönelik bir damarın var olduğunu,⁵ kaynağının tam olarak tespit

⁴ Mehmet Hayri Kırbasoğlu, “Şafii Arkeolojisinde Son Gelişmeler”, *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu*, 7-9 Mayıs 2010, 2012, s. 51-64.

⁵ Hâkim en-Nisâbüri, *Ma’rifetu Ulûmi’l-Hadîs*, Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1977, s. 6.

edilemediğinden mürsel haberin hücciyetinin alimler arasında tartışma konusu yapıldığını burada hatırlatmak gerekmektedir.⁶

Hadis, her şeyden önce epistemolojik değeri, anlaşılması ve yorumlanması bir tarafa ontolojisi itibarı ile tarih ilmi ile doğrudan ilişki içerisindedir. Özellikle hadisin altın çağı olarak bilinen hicrî üçüncü asırdan önceki periyotun hadis ilmi açısından tarihini bilmek ve araştırmaları bu noktaya yoğunlaştırmak ehemmiyeti haizdir. Tali kaynaklara müracaat edilmesi, elbette önemlidir. Ancak ilk dönem eserlerinde var olan bir bilginin, olası yanlış naklinin veya bu bilginin aktarılmaması riskinin her zaman mevcut olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Böylesi bir durum hadis araştırmalarında hatalı sonuçlara kapı aralayabilecektir. Hadis ilmüne dair özellikle ilk dönem kaynaklarına ulaşılması dönemin tartışma konularını, muhaddislerin yaklaşımlarını, farklı disiplinlere müntesip alimler arasındaki gerilim ve münazaraları kısaca asrın ilmî atmosferinin ortaya çıkmasını sağlayacaktır. Günümüz hadis araştırmacıları için de şunu belirtmek isteriz ki, aslî kaynağa ulaşma imkânına sahip olunmasına rağmen derleme/nakil türü tali kaynaklara müracaat etmek veya bunların sadece tercümeleriyle yetinmek isabetli ve verimli bir metot değildir.

2. Hadis Kaynaklarının Doğru Okunması

Hadis araştırmalarında kaynak bilincinden sonraki ikinci aşama, ulaşılan kaynaklardan elde edilen malumatın doğru okunmasıdır. Burada “doğru okuma” ifadesinden kastettiğimiz husus, iktibas edilen metnin siyak-sibakının dik-kate alınması, kişinin aidiyetlerinden olabildiğince uzaklaşması, Arap diline ait lügavî unsurların iyi bilinmesi, metnin ifade etmek istediği anlam alanından uzaklaşarak aşırı yorumlara kaçılmaması, farklı kaynaklardan elde edilen verilerin birbiriyle bağlantısının kurulması vb. noktalardır.

Bugünden baktığımızda özellikle hicrî birinci ve ikinci asırda hadis ilminin henüz sistematik bir hüviyet kazanmamış olması ve hadis, fıkıh ve tefsir ilimlerinin beraber değerlendirilmesi, o dönemde yazılan farklı disiplinlere ait çalışmaların da etüt edilmesini zorunlu kılmaktadır. Farklı ekol, grup ve fırkalara ait hadise dair çalışmaların bu nazarla okunmasında fayda hâsıl olacağı kanaatindeyiz. İlk dönem Mutezilî, Haricî ve Şiî kaynakların bu perspektifle okunması, hadis ilmi ile ilgili beklenmedik bilgi ve tespitleri de beraberinde getirebilecektir. Bu

⁶ Muhammed b. İdris eş-Şafii, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, tsz., s.464-466.

sebeple hadis ilmine ait bir bilginin her zaman hadis müdevvenatı içerisinde olamayabileceği fıkıh, fıkıh usulü, filolojik temelli çalışmalar vb. alanlara dair kalemeye alınmış eserlerin satır aralarında bulunabileceği ihtimalini göz önünde bulundurmaya gerektirir. Bu, kaynaklar arasında bir mukayese imkânının doğmasına ve elde edilen bilginin test edilmesine de yardımcı olacaktır.

Sezgin'in kaynak okuma metodunu burada kısaca vermekte fayda vardır: O, *Sahîh* içerisinde kendi ifadesi ile “gelişi güzel serpiştirilmiş”⁷ filolojik malzemeleri dakik bir okuma ve zihin işçiliği ile tespit etmiştir. Literatür incelenirken çoğu zaman fotoğrafı ortaya koymak için malzemeler derli toplu bir kitap veya bölümde verilmeyebilir. Bu nedenle çalışmanın kaynaklarına uzun mesainin sarf etmek, “satır aralarında” verilen bilgileri yakalamak ve bunları doğru kompozit etmek gerektirir. Kaynak okumasında satır arası bilgilere eserde geçen birçok örnekten iki örneği vermek istiyoruz: İbn Hanbel'in *İle'*inde geçtiğine göre Said b. Cübeyr, Abdullah b. Abbas'ın yanında yazı tahtalarında (elva) yer kalmayınca kadar yazardı...” Sezgin, burada geçen “elva” kelimesini yakalamış ve bu kelimedenden bir defterin anlaşılabilirliğini belirtmiştir.⁸ Buhârî'de geçen rivayetlerin ortak raviler vasıtasıyla geniş bir dağılıma arz ettiğini gözlemleyen Sezgin, bu olgunun Buhârî'nin farklı kaynaklardan beslendiğinin bir delili olduğunu fark etmiş ve bu durumu isabetli bir şekilde şöyle okumuştur: “Kanaatimizce, Buhârî pek mütenevvi bir literatüre müracaat ettiğinden rivayet zincirleri geniş bir dağılıma arz etmektedir.”⁹

Söylemek istediğimiz şey şudur: Sezgin bize bu bilgileri aktarmadan önce de bu kaynaklar elimizde vardı. Bu ve buna benzer küçük bilgi kırıntılarının tarihi arka plan ile ilgili tabloyu yansıtmaya ihtimali bulunmaktadır. Öyleyse bizim kaynakları okumada hem dakik bir işçiliğe ve ulaşılan bilgiyi çaprazlama bir usulle doğruluğunu test etmeye hem de kaynak okuma metodolojisinde yeni arayışlara ihtiyacımız vardır. Şunu da ekleyelim ki günümüz hadis ile ilgilenen entelektüel-ilmî camianın hadis metodolojisini yoğunlukla hadisin sıhhatinde aranan şartlar (isnad-metin) ve metnin yorumlanması muvacehesine kaydırmaları, hadis usulüne ve tarihine dair bazı malumata oldukça şüpheli yaklaşımları,¹⁰ kaynak okuma metodolojisinde yeni arayışları gerekli kılmıştır.

⁷ Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitabiyat, Ankara, 2000, s. 14.

⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 31.

⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 213.

¹⁰ Fuat İstemi, *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017, s. 68-78.

Sezgin'i *Buhârî'nin Kaynakları* isimli eserini telif etmeye iten sebep de kaynakların doğru okunması ameliyesi ile ilgilidir. Zira o doktora çalışması *Mecâzu'l-Kur'an* üzerinde çalışırken Buhârî'nin kendinden önceki literatürden faydalanmış olabileceğini fark etmiş ve hareket noktası bu tespit olmak üzere söz konusu eserini telif etme kararı vermiştir. Binâenaleyh akademik çalışmalarda konuya yoğunlaşılması saikiyle kör okuma sistemi metodu ile kaynakların okunması, orijinal nitelikteki bazı bilgilerin sarfi nazar edilmesini beraberinde getirmiştir.

3. Hadis Kaynaklarının Kronolojik Takibinin Yapılması

Hadis literatürü, sahabe dönemi ile birlikte rivayet formunda aktarılan bilginin, müelliflerin farklı amaçlar güderek derledikleri eserlerden oluşmuştur. Özellikle isnad sistemi sayesinde kaynakların birbirleriyle ilişkisini ve erken dönem İslamî edebiyatın büyük ölçüde kaybolan parçaların tespit edilmesini vurgulayan müellif kronolojik bilgiye dikkat çekmiştir.

1.Örnek: Buhârî'de geçen "Abdullah b. Muhammed-Abdurrezzâk-Ma'mer-Hemmâm-Ebû Hureyre" isnadından hareketle Ebu Hureyre'nin dahil bütün ravilerin kitaplarının olduğunu, Abdullah b. Muhammed'in (ö. 229/843) *Müsned*'inin bize ulaşmadığını ama Abdurrezzak'ın (ö. 211/826), Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/771) ve Hemmâm b. Münebbih'in kitaplarına sahip bulduklarını belirterek kronolojik takibin önemine dikkat çekmiştir.¹¹

2. Örnek: Sahabe döneminde hadis kitabeteinin bir taraftan nehyedildiği diğer taraftan cevaz verildiği yönündeki haberler muhaddisleri meşgul etmiştir. Sezgin bu konuyu derli toplu halleden ilk kişinin Hatip el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Takyîdu'l-İlm* isimli eseri olduğunu, zira onun leh ve aleyhteki haberleri kronolojik bir tasnife tutarak isabetli bir sonuca ulaştığını belirtmiştir.¹²

3. Örnek: Buhârî'nin kendinden önceki yazılı edebiyattan faydalanıp faydalanmadığını tespiti bu eserlerin kronolojik ve muhtevalarının karşılıklı mukayese edilmesiyle mümkün olmaktadır. Bu nedenle eserde Buhârî ile arasında 80 yıla yakın bir müddet bulunan İmam Malik'in eserleri metinler verilme suretiyle mukareneli işlenmiştir.¹³

¹¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 48.

¹² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 52.

¹³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 112.

4. Örnek: Kronolojik takip özellikle rivayetin muttasıl mı yoksa munkatı mı olduğu konusunda da önemli bir mevkiye sahiptir. Bu vesile ile hoca (şeyh)-talebe (ravi) ilişkisinin olup olmadığını onların özellikle vefat tarihinden öğrenebilmekteyiz. Buhari'nin hocası Ahmed b. Hanbel, tilmizi Tirmizî ve muasırı Ebû Davud gibi nitelemeler¹⁴ araştırmalarda ravi-şeyh arasındaki ilişkinin kurulması gerektiğini tasvir eder niteliktedir.

4. Eser-Müellif Karizmasının Bazı Kaynakları Gölgede Bırakması

Sahabe döneminden başlayarak hadise ve tarihine ilişkin zengin bir literatür oluşmuştur. Hicri üçüncü asırla birlikte tasnif türünün güzel örnekleri ortaya konulmuştur. Ancak sebepleri muhtelif olmakla birlikte bazı eser ve müellifleri daha fazla ön plana çıkmış, bazı eserler ise yeterli şöhrete ulaşmadığından sınırlı derecede referans gösterilmişlerdir. Dikkat çekmek istediğimiz nokta, eser-müellif karizmasının diğer çalışmaları gölgelemesi dolayısıyla bu eserlerdeki bilgilerden istifade edilmemesidir. Oysa hadisin tarihine ilişkin yapılan özellikle erken dönem çalışmalarının daha görünür olması ehemmiyeti haiz bir konudur. Sezgin'in bu eserinde eser-müellif karizmasının aşıldığı birçok kaynak kullanılmıştır. Ona göre usûl merkezli bakış açısı, sadece rivayetlerin sıhhat durumları üzerine yoğunlaşmış klasik hadis literatürüne ve bunların ne derece özgün olduğuna dair yeterli ve sağlıklı bir yaklaşım sergileyememiştir.¹⁵

Burada eser karizmasının aşıldığı ve savunulan teze bir argüman teşkil ettiğine dair İbn Hanbel'in *İleli* ile İbn Hacer'in *Tezhib*'inde aktarılan çarpıcı bir örnek vermek istiyoruz. Sezgin, tabiundan Beşir b. Nahîk'in Ebû Hureyre'ye kendisinin ondan istinsah ettiği kitabı onun adına rivayet edip edemeyeceğini sormuş ve Ebu Hureyre "evet" cevabını vermiştir. Müellif, tali kaynaklar olarak telakki edilen iki eserden verdiği bu bilgi ile adım adım tezini güçlendirmiş ve Buhârî'den önce yazılı malzemenin var olduğuna bir işaret sadedinde zikretmiştir.¹⁶

Yine tarihi süreç içerisinde şöhret bulan bazı tefsirler bulunduğu gibi yeterli derecede şöhrete kavuşmayan tefsirler de bulunmuştur. Fuat Sezgin Mücahid (ö. 103/721), İkrime (ö. 107/725) ve Hasan el-Basrî'nin (ö. 110/728) birer tefsir sahibi olduklarını aktarmıştır. Diğer tefsirler kadar merğub olmayan tefsirlerden biri olan Sa'lebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-Beyân* adlı tefsirinin mukaddimesinde

¹⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 139.

¹⁵ Fuat Sezgin, Buhârî'nin Kaynakları, s. 9 (Yayına Hazırlayanın sunuşu).

¹⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 30.

bu konu ile alakalı oldukça kıymetli bilgilerin verildiğini ifade ederek İslami birikimin kaynaklarının birlikte tetkik edilmesinin önemini vurgulamıştır.¹⁷

B. BUHÂRÎ'NİN KAYNAKLARININ KAYNAKLARI

1. Fuat Sezgin'in Savunduğu Tez

Konunun kaynaklarının iyi anlaşılabilmesi için Fuat Sezgin'in savunduğu tezi kısaca hatırlatmakta fayda vardır. Sezgin İslam dünyasında Buhârî'nin *Sahîhî* hakkındaki hâkim kanaati şöyle özetlemiştir: “*Buhârî'nin kendinden evvel mevcut bir literatürden faydalanmak imkanından mahrum kaldığı, İslam ülkesinin muhtelif yerlerini bir bir dolaşıp hadis ravileriyle temas etmek suretiyle topladığı şifahi haberlerden Sahîh'inin telif ettiği şeklindeki kanaat hâkim bulunuyordu.*”¹⁸

Müellif bu çalışma ile Buhârî'nin şifahi malzeme yanında faydalandığı filolojik kaynaklarını tespit ümidi ile bu çalışmaya başladığını belirtmiştir.¹⁹ Bu nedenle o, kitabın sonuna Buhârî'de muallak rivayetleri incelemeye almayarak, müsned rivayetlerin yazılı kaynaklarını raviler vasıtasıyla şematik olarak belirten bir lahika eklemiş ve burada Buhârî'nin hocaları vasıtasıyla rivayet aldığı ravileri müstereken zikretmiştir.²⁰

Hadis tahammül yollarından sekiz yöntemi ve bunların kısmen İslam'ın başlangıcına kadar uzandığını zikretmiş, bunlardan sema ve kıraat metotlarının ezbere işaret ettiğini geriye kalanların (İcaze, münavele, mükâtebe, vasiyye, vica-de) ise yazılı dokümanlara delalet ettiğini belirtmiştir, mükâtebenin/kitap/yazı hicrî ilk yüzyılda mutad bir rivayet yolu olduğunu somut örneklerle açıklamış²¹ ve şöyle demiştir: “*...Buhârî'de bazı yazılı kaynakların izleri aranmaya çalışılırken, kitabının baştan aşağı yazılı müdevvenattan yapılmış bir müntehab olduğu görülmüştür.*”²² Eserde, sahife veya cüz denilen ilk hadis vesikalarının ikinci ve üçüncü asırda telif edilen musannefatın doğrudan veya dolayısıyla malzemelerini oluşturduğuna vurgu yapılmıştır.²³ Böylece o, ravilerden bazılarının haberlerin takviye edilmesi amacıyla uydurulmuş rivayet halkaları şeklindeki kimi müs-

¹⁷ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 57.

¹⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 12.

¹⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 12.

²⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 213-315.

²¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 28-30.

²² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 88.

²³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 55.

teşrihlerin ileri sürdüğü iddianın temelsiz olduğunu ispatlamak istemiştir.²⁴ Sezgin, sahabe ve tabiunun ilmi meselelerde birbirleriyle yazıştıklarını, tabiunun kendi aralarında yazışmalarının bir gelenek olduğunu,²⁵ kitapları birbirlerinden ödünç aldıklarına dair bilgiler bulunduğunu,²⁶ Buhârî'nin bab başlıklarını oluştururken kendinden önceki eserlerden birçok kaynaktan istifade ederek bir sentez oluşturduğunu²⁷ bunun da erken dönemde hadis kitabının başladığına bir delil olduğunu verilerle ortaya koymuştur.²⁸

Bilindiği gibi *Sahîh*'te 1341 adet muallak hadis bulunmaktadır.²⁹ Sezgin, *Sahîh*'teki ta'liklerden ve bu muallak hadislerin bap başlıklarında olmasından hareketle Buhârî'nin kendinden evvel mevcut literatürün baplarına tabi olduğunun kabul edilmesi gerektiğini savunmuştur.³⁰ Ona göre Buhârî'nin isnadları zikretmeden muallak hadisleri kullanması bakımından isnadın otoritesini sarsan, rivayetlerin bir kısmını isnadsız zikreden³¹ ilk kimse olmuş ve hadis edebiyatında yeni bir çığır açmıştır.³² Sezgin burada Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *el-İlzâmât ve't-Tettebu'* adlı eserinde 200 kadar hadisi ciddi bir tenkide tabi tuttuğunu,³³ Humeydî'nin (ö. 488/1095) de *el-Cem' Beyne's-Sahîhayn*³⁴ isimli eserinde bu talikleri değerlendirdiğini belirtmiştir. Ta'liklerle ilgili yararlanılan kaynaklardan biri de Irâkî'nin (ö. 806/1404) *et-Takyîd ve'l-Îdâh* ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribu'r-Râvî* isimli hadis usulüne dair eserleri olmuştur.³⁵

Müellifin, çalışmasından ortaya çıkan neticeden hareketle bazı müsteşriklerin iddialarının haklı olmadığı fikri de önemli bir yer kaplamıştır. Bu anlamda eser, özellikle Goldziher ve diğer bazı oryantalistlerin iddialarına bir karşı çıkıştır.³⁶ Goldziher'in hadis tasnifini hicri birinci asrın son çeyreğinden değil yaklaşık

²⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 12.

²⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 34.

²⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 35.

²⁷ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 115.

²⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 32.

²⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 117; Ayrıca bkz. Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013, s. 156-157.

³⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 13.

³¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 46.

³² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 13.

³³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 209.

³⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 117.

³⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 122.

³⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 23.

bu tarihten bir asır sonrasında başlatması, Sezgin'in literatür tarihine uygun bir çıkarsama olmadığı gerekçesiyle bu fikri reddetmesine sebep olmuştur.³⁷

2. Buhârî'nin Kaynakları'nın Kaynakları

Bütün disiplinlerde olduğu gibi hadis alanı ile ilgili yapılan çalışmalarda da zengin ve muhtelif kaynakların kullanılması ve buradaki malumatın mütenasip bir yöntemle bağlantısının kurularak kompoze edilmesi üzerinde durulması gereken bir husustur. Fuat Sezgin de eserini oluştururken birçok kaynaktan yararlanmıştı. Bu kaynakları şöyle sıralamak mümkündür: filolojik kaynaklar, Buhârî şerhleri, Sahîh'in nüshaları, İmam Mâlik'in Muvatta'ı, Tarih, usul, tefsir ve cerh-ta'dîl kaynakları, rivayet kaynakları ve oryantalistik çalışmalar.

2.1. Filolojik Kaynaklar

Sezgin 1956 yılında eserine yazdığı önsözde, Arap filologlarından Ebû Ubeyde'nin (ö. 210/825) *Mecâzu'l-Kur'an* adlı eserinin³⁸ tenkidli neşrini hazırlama esnasında Buhârî'nin bu eserden iktibasta bulunduğunu tespit ettiğini, Buhârî'nin filolojik eserlerle münasebetini araştırma merakının kendisinde uyandığını belirtmiştir.³⁹

Eserde “Buhârî'nin Filolojik Kaynakları” ismi ile müstakil bir başlık açılmış ve burada Ebû Ubeyde ile Ferrâ'nın Buhârî üzerindeki tesirleri konu edilmiştir.⁴⁰ Sezgin'e göre bir hadis kitabının filolojik kaynaklarını araştırmak evvelce üzerinde durulmamış bir mevzudur.⁴¹ Ona göre Buhârî'nin eserindeki filolojik malzemenin hemen hemen hepsine İbn Hacer tarafından işaret edilmiştir.⁴²

Sezgin çalışmasındaki kaynak kategorisini şöyle ifade etmiştir: “*Mevzuu ele alırken Buhârî'nin kitabını asırlardan beri meydana getirilen şerhleri, terâcim-i ahval ve hadis usulü kitapları ve sair ilgili eserlerin verdiği bilgi müvacehesinde tetkik etmeyi ve daha evvelki filologlardan yaptığı iktibasları tespit etmeyi tasarlamışım...*”⁴³

³⁷ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 25-26.

³⁸ Ebû Ubeyde Ma'mer b. Musennâ'nın (ö. 209/824) *Mecâzu'l-Kur'an* isimli eseri, Kur'an'da geçen garip kelime ve manaları filolojik anlamda ele alan ilk eserdir. Eserde hem garîbu'l-Kur'an hem de garîbu'l-hadise dair birçok kelime ve terkip izah edilmiştir. Geniş bilgi için bkz. Adem Yerinde, “*Mecâzu'l-Kur'an*”, *DîA*, 2003, XXVIII/225-227.

³⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 11.

⁴⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 151.

⁴¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 11.

⁴² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 14.

⁴³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 11.

Müellif, Buhârî'den önce Dârimî de (ö. 225/839) dâhil Sünen türü eserlerde tefsir bölümünün olmadığını, kendisinden sonra Müslim (ö. 261/874) ve Tirmizî'de (ö. 279/892) ise bulunduğu notunu eklemiş,⁴⁴ Buhârî'nin tefsir bölümünün hadis kitabı özelliğini kaybettiğini ve büyük ölçüde filolojik malumat kullanıldığını belirtmiştir.⁴⁵ Sezgin buradan hareketle filolojik malumatın kaynaklarını tespiti koyulmuştur. Buhârî'nin yazılı birer tefsir sahibi olan ve garip kelimeleri izah sadedinde⁴⁶ Abdullah b. Abbas ve Mücahid başta olmak üzere Abdurrezzak b. Hemmâm (ö. 211/826), Muhammed b. Cerîr (ö. 311/923) ve İbn Ebî Hâtim'e (ö. 327/938) ait tefsirlerden yararlandığını tespit etmiştir.⁴⁷ Özellikle Kitâbu't-Tefsîr bölümünde iktibasların yoğunlaştığı tespitinde bulunan müellif, Buhârî'nin hususiyile Ebû Ubeyde ve Ferrâ'dan iktibaslarda bulunduğu anlamış olduğunu belirtmiştir.⁴⁸

Müellif, Kutub-i Sitte musaniflarının eserlerinde yer vermemesine karşılık Buhârî'nin Garîbu'l-Kur'an'a ait nahvî meselelerin münakaşasında Basra ekolünden Ebû Ubeyde Ma'mer b. el-Müsennâ (ö. 203/818), Kûfe mektebinden Ferrâ (ö. 215/830) ile en-Nadr b. Şumeyl (ö. 203/818) ve Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm (ö. 221/835) gibi dört büyük filologtan etkilendiğini belirtmiştir.⁴⁹ Onun tespitine göre Garîbu'l-Hadisi açıklamada Buhârî, Ebû Ubeyd ile Nadr b. Şumeyl'den daha fazla yararlanmışır.⁵⁰ Bu vesile ile Buhârî, Ebû Ubeyd'in *Kitâbu'l-Emvâl, Fedâilu'l-Kur'an* ve *Garîbu'l-Musannaf*'ından istifade etmiştir.⁵¹ O İbn Hacer'in Buhârî'nin *Fedâilu'l-Kur'an* bölümü ile Ebû Ubeyd'in *Fedâilu'l-Kur'an* kitaplarının mukayesesi yaparak farkları ortaya koyduğunu belirtmiştir.⁵² Bizim Buhârî'nin *Fedâilu'l-Kur'an*'ı ile Ebû Ubeyd'in surelerin faziletine dair *Fedâilu'l-Kur'an* eserleri arasında yaptığımız bir araştırmada, Ebû Ubeyd'in fazileti ile ilgili rivayetleri kitabına aldığı sûrelerin sayısı otuz sekiz iken Buhârî ise sadece yedi sûrenin faziletini konu alan rivayetleri *Sahîh*'ine almıştır. Dolayısıyla Buhârî ile Ebû Ubeyd arasındaki hadis teatisinin, işlediğimiz konu düzeyinde oldukça sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Bu durumda iki ihtimal söz konusudur.

⁴⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 145.

⁴⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 145.

⁴⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 150.

⁴⁷ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 146, 149.

⁴⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 14.

⁴⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 151.

⁵⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 152.

⁵¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 114, 152.

⁵² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 115.

Buhârî ya bu rivayetleri görmüş ancak kendi şartlarına uyan rivayetleri almak istemiş olabilir veya bölümün hacmini arttırmak istememiş olabilir.⁵³

Buhârî, Ebû Ubeyde ile Ferrâ'dan kitabının sadece tefsir bölümünde değil, *Sahîh*'inin hemen her bölümünde bir fırsatını bularak bu iki filologtan “Garib gramer meseleleri”ne⁵⁴ hatta gramer ve mana bakımından itiraza uğrayan yorumların da alındığına dair malzemeler aktarma yoluna gitmiş⁵⁵ bunları çoğunlukla “başkası şöyle dedi” ve “bazıları şöyle dedi” diyerek isimlerini tasrih etmemiştir.⁵⁶ Ebû Ubeyde'nin Kur'an tefsirinin, *Sahîh*'in oluşmasındaki kaynak etkisinin en başında geldiği ifade edilmiş⁵⁷ ve bu etki şöyle belirtilmiştir: “*Buhârî'nin Ebû Ubeyde'den aldığı tefsirler arasında birçokları vardır ki, bunlar Mecâzu'l-Kur'an'ı adeta ezbere bildiğini gösterir.*”⁵⁸ Ferrâ'dan alınan iktibas ve yorumların Ebû Ubeyde'ye nispetle beşte bir kadar olduğu bilgisi aktarılmıştır.⁵⁹

Buhârî'nin eserindeki tekrarların bir kısmı Ebû Ubeyde ve Ferrâ'dan alınmış filolojik izahlardan teşekkül etmiştir.⁶⁰ Bu nedenle Buhârî'nin Ebû Ubeyde'den iktibasları için eserde “taklide varan hayranlık” şeklinde ifade edilmiştir.⁶¹ Sezgin bu iki dilcinin etkisini şöyle dillendirmiştir: “*(Buhârî) hassaten Ebû Ubeyde ve sonra Ferrâ'nın fikirlerine Sahîh'inde ehemmiyetli bir yer ayırmıştır.*”⁶²

Buhârî'nin özellikle tefsir bölümünde iki filolojik kaynak olan Ebû Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'an* ve Ferrâ'nın *Maani'l-Kur'an* isimli eserlerinden aldığı iktibasları Arapça metin ve kaynakları karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Eserin son kısımlarındaki III. lahika Ebû Ubeyde'den, IV. Lahika ise Ferrâ'dan yapılan iktibaslar zikredilmiştir.⁶³

⁵³ Bayram Kanarya, *Rivayetlerin Oluşturduğu Kur'an Tasavvuru*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2018, s. 62.

⁵⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 154.

⁵⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 153, 171.

⁵⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 156.

⁵⁷ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 163.

⁵⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 164.

⁵⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 178.

⁶⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 166.

⁶¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 176.

⁶² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 177.

⁶³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 329, 357.

2.2. Buhârî Şerhleri

Eserde yararlanılan kaynakların başında *Sahîlî*'in şerhleri gelmektedir. Bu nedenle “*Buhârî'nin Filolojik Kaynaklarıyla Münasebetine Dair Şarihlerin Mütaalaaları*” adı ile bir başlık açılmıştır.⁶⁴ Bu şerhleri şöyle sıralamak mümkündür: Hattabi'nin (ö. 388/998) *Şerhu'l-Buhârî*, Kirmânî'nin (ö. 786/1384) *el-Kevâkibu'd-Derâri*, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Fethü'l-Bârî*, Aynî'nin (ö. 855/1451) *Umdetü'l-Kârî* ve Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdu's-Sârî* isimli eserleridir.

Şarihler, Buhârî'yi müdafaa bağlamında eserdeki bazı filolojik hataları ya kaynaklarına ya da müstensihlerine yöneltmişlerdir.⁶⁵ Eserde şerhlerin okuyucularına sunduğu malumatın kıymetine şu cümlelerle vurgu yapılmıştır: “*Esa-sen Buhârî'nin kaynakları ve diğer birçok hususiyeti üzerinde ancak şarihlerin muhafaza ettiği zengin malumat sayesinde bizim için bir şeyler söylemek kabil oluyor.*”⁶⁶

Fuat Sezgin'in müracaat ettiği şerhlerin başında İbn Hacer'in meşhur *Hedyu's-Sârî*⁶⁷ ve *Fethu'l-Bârî* isimli eserleri olmuş, bunlardan iktibaslarla bulunmuş ve şöyle demiştir: “*Kaynaklara işaret hususunda diğer şarihlerle mukayese edilemeyecek bir mevkiye bulunan İbn Hacer'e Buhârî'nin kaynaklarının tetkiki işinde çok şey borçlu olduğumuzu ifade etmeden geçemeyeceğiz.*”⁶⁸ Buhârî'nin Ebû Ubeyde'nin *Mecâzu'l-Kur'an* ile Ferrâ'nın *Maani'l-Kur'an* adlı eserlerini mukabele ederek eserini telif ettiği bilgisini ortaya koyan ilk kişinin İbn Hacer olduğu belirtilmiştir.⁶⁹

Müellif, Kastallânî'nin (ö. 923/1517) *İrşâdu's-Sârî* isimli eserinden⁷⁰ yararlandığı gibi özellikle Buhârî'nin bablarının tanzimi ve muhtevalarının tasnifinde hocalarına tabi olduğu bilgisini aktaran Kirmânî'den de istifade etmiştir.⁷¹ Şarihlerin özellikle de İbn Hacer'in *Sahîlî*'in meziyetini azaltacağı endişesinden hareket ettiğini ve babların tanziminde Buhârî'nin şeyhlerine tabi olmadığını belirtmiş ve şarihler arasında –Kirmânî, İbn Hacer, Aynî⁷²– vaki tartışmalara da

⁶⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 180.

⁶⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 174.

⁶⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 151.

⁶⁷ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 86.

⁶⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 14, 328.

⁶⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 161.

⁷⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 92.

⁷¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 106.

⁷² Bkz. Yavuz Köktaş, *Fethu'l-Bârî ve Umdetu'l-Kârî'nin Metin Açısından Tahlili*, İsam Yayınları, İstanbul, 2009.

temas edilmiştir.⁷³ Aynı şekilde İbn Hacer'in *Sahîh*'te geçen muallak hadislerin tahriri amacıyla telif ettiği *Tag'liku't-Ta'lik* adlı eserden uzun iktibaslar zikredilmiştir.⁷⁴ Müellif, İbn Hacer'in muallak hadislerin kaynağı için müracaat ettiği kaynaklardan bazılarının Buhârî'den önce mevcut olduğunu, bu tespitin Buhârî'den önce yazılı hadis edebiyatının olduğunu ortaya koyduğunu⁷⁵ bununla birlikte İbn Hacer'in yukarıda zikrettiği iddiasına muhalif davrandığını ifade etmiştir. Örneğin İbn Hacer, Kitabü'l-İman'daki muallak bir hadisin Abdurrahman b. Ömer'in (ö. 246/860) *Kitabu'l-İmar*'ında muttasıl olduğunu belirtmiştir.⁷⁶ Müellif, Buhârî'nin Müsned bir eser yazmak istediğini kitabının ismine vermiş olmasına rağmen, onun özellikle tefsir bölümünde yararlandığı ve Taberî'de geçip isnad zikredilmesine karşılık 450 kadar rivayeti muallak olarak aktardığını, bu usulün onun eseri telif etme gayesine uygun düşmediğini belirtmiştir.⁷⁷

Müellif, zaman zaman şarihlerin verdiği bilgiler ile kendi ulaştığı tespitler arasında bir mukayese de yapmaktadır. Örneğin İbn Hacer'in *Sahîh*'teki fihki malzemenin kaynağı olarak İmam Şafii ve Ebû Ubeyd'i göstermesine karşılık o, bu tesir bakımından İmam Malik'in daha önde olduğunu belirtmiştir.⁷⁸ Şarihlerin aynı konu üzerinde kimi zaman örtüşükleri kimi zaman da ayrıştıkları noktalar metin karşılaştırma yöntemi ile ortaya konulmuştur. Örneğin Buhârî'de geçen "Kâle Ma'mer" ifadesini kimi şarihler Ma'mer b. Râşid, kimileri Ebû Ubeyde kimilerine göre ise her ikisinin olabileceği şeklinde muhtelif yaklaşımları zikredilmiştir.⁷⁹ Buhârî'yi hararetle savunan ve Buhârî'ye itirazı asla kabul etmeyen İbn Hacer⁸⁰ ile muasırı Aynî ve Kirmânî arasındaki gerilimlerden bahsedilmiş,⁸¹ Kirmânî şerhini yaptığı kitabın müellifi olan Buhârî'yi "...*faydasız şeylerle uğraşma...*"⁸² şeklinde eleştirirken, İbn Hacer Buhârî'yi müdafaa etmiş ve Kirmanî'yi şöyle eleştirmiştir: "...*kitabının şerhine çalışılan büyük bir imama karşı böyle bir dil kullanmak fenalık etmektir.*"⁸³ Buhârî'nin açıklamalarının

⁷³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 106, 108.

⁷⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 118-120.

⁷⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 114.

⁷⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 115.

⁷⁷ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 147, 149.

⁷⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 113.

⁷⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 159, 162.

⁸⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 181; Mehmet Bilen, İbn Hacer'in Buhârî Savunusu, s. 60.

⁸¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 154.

⁸² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 166.

⁸³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 155.

mütenasip olmadığını ifade eden İbn Hacer'e ise Aynı “..*dalgınlıkla yapmıştır...*” diyerek Buhârî'yi savunmuştur.⁸⁴ Sahîh'teki hatalar genellikle şarihler tarafından cahil müstensihlere veya ravilerin tasarruflarına hamledilmiştir.⁸⁵

2.3. Sahîh'in Nüshaları

Eserde müracaat edilen kaynak çeşitlerinden biri metin farkları ve müstensih tasarruflarının olup olmadığını izah etmek üzere Buhârî'nin hadis aldığı raviler ile müstensihlerin istinsah ettikleri nüshalardır.⁸⁶ Bu sebeple “*el-Câmiu's-Sahîh'in Rivayetleri*” adı ile bir başlık açılmıştır.⁸⁷ *Sahîh'i* doksan bin kişinin dinlediğini ve bunların hepsinin rivayete muktedir kimseler olmadıklarını ifade eden Sezgin, bu kimselerden Nesevî (ö. 290/902), Neseî (ö. 294/906), Firebrî (ö. 320/932), Bezdevî (ö. 329/940) ve Mehâmilî'nin (ö. 330/941) öne çıktığını sözlerine eklemiştir.⁸⁸ Bunlar içerisinde en meşhur olanı, Firebrî rivayeti ve ondan sonra “*Firabrî kolu*”⁸⁹ olduğu için bu rivayet adeta diğer rivayetleri unutturmuştur.

Müellif, metin farklılıklarını belirlemekten mahrum olduklarını, bunun hüznün verici olduğunu belirtmiş ve Firebrî nüshanın yaygınlık kazanma süreci üzerinde durmuştur.⁹⁰ Bunun sebeplerinden birisinin, Firebrî'den dokuz kişinin; Neseî'den ise sadece iki kişinin rivayet etmiş olması gösterilmiştir.⁹¹ Diğer taraftan Neseî nüshasının Firebrî rivayetinden daha derli toplu olduğu,⁹² ilk Buhârî şarihi Hattabî'nin (ö. 388/998), Neseî rivayetini esas aldığı altı çizilmiştir.⁹³ Firebrî nüshasının, Sağânî (ö. 650/1252) ve muhtelif nüshalar arasındaki farkları ortadan kaldırıp sabit bir metin haline getiren Yûnînî (ö. 701/1301) tarafından edisyonunun yapıldığı ancak onun da bazı rivayet farklılıklarını görmediği⁹⁴ ve Kastallânî'nin şerhine Yûnînî nüshasını esas aldığı belirtilmiş-

⁸⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 168.

⁸⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 185.

⁸⁶ Geniş bilgi için bkz. Abdulvahap Özsoy, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine*, Fenomen Yayıncılık, Kayseri, 2016, s. 36-149.

⁸⁷ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 185.

⁸⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 186.

⁸⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 190.

⁹⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 187.

⁹¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 191.

⁹² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 193.

⁹³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 190.

⁹⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 197, 202.

tir.⁹⁵ Sahîh'teki bazı nüsha farkları, şarihlerin Buhârî'yi savunmalarına da sebep olmuştur. İbn Hacer'e göre Buhârî'deki bazı hatalar, müstensihlerin müdahalesi sonucu oluşmuştur.⁹⁶

İlk elden telif edilmiş orijinal nüshaların elde edilmesi her araştırmada olduğu gibi hadis araştırmaları için de önemlidir.⁹⁷ Firebrî rivayetinin birçok müşkili dakik bir surette işlediğini ifade eden müellif, Yûnîni'nin kitabın edisyonunu yapıp bazı haşiyeler eklediğini, Ebû Ubeyde için *Sahîh*'te kullanılan "kâle Ma'mer" ifadesini metnin dışına çıkardığını zikretmiş,⁹⁸ kendisinin şarihler tarafından mükemmel olduğu ifade edilen Neseî'nin nüshasını elde etmek için çok çabaladığını ancak bu çabalarının neticesiz kaldığını belirtmiştir.⁹⁹ Özellikle İbn Hacer'in tefsir bölümünde ayetlerle uygun olmayan bir takım tefsirlerin bulunduğunu ifade ettiğini, bunun müstensihlerin müdahale veya tasarruflarının işi olabileceği bilgisi de paylaşılarak nüshaların dikkatli okunmasına dikkat çekilmiştir.¹⁰⁰

2.4. İmam Mâlik'in Muvatta'ı

Eserde müracaat edilen ve hususi bir yer işgal eden eserlerden birisi, İmâm Mâlik'in *Muvatta* isimli eseridir. İmâm Mâlik'in *Muvatta*'ına sıkça müracaat edilmesinin en temel sebebi, erken dönem yazılı bir hadis musannefi olmasından kaynaklanmıştır. Belirtmek isteriz ki, kimilerine göre fıkıh usulünün kimilerine göre ise hadis usulünün sistematik kurucusu kabul edilen ve küçük yaşta *Muvatta*'ı ezberleyip rivayetini almak için İmam Malik'in bulunduğu yere yolculuk yapan İmam Şafii'ye atıflar azımsanmayacak düzeydedir.¹⁰¹

Muvatta ve *Sahîh*'i karşılaştırmalı inceleyen müellif, Buhârî'de geçen onda bir kadar hadisin *Muvatta*'da geçtiğini tespit etmiştir.¹⁰² Bu tespitin Buhârî'nin kendinden önceki müdevvenattan yararlandığını düşünen şarihlerin lehine olduğunu ancak İbn Hacer'in aleyhine olduğunu belirtmiştir.¹⁰³ Daha önce de ifa-

⁹⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 199.

⁹⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 203.

⁹⁷ Buhârî'nin nüshaları ile ilgili Bünyamin Erul'un "*Sahîh-i Buhârî Nüshaları*" başlıklı şu sunumuna bakılabilir: <https://www.youtube.com/watch?v=KHqjINRP2IA> (Erişim tarihi:02.02.2019).

⁹⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 154, 156.

⁹⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 14.

¹⁰⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 168.

¹⁰¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 72-73.

¹⁰² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 111.

¹⁰³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 111.

de edildiği gibi İbn Hacer, Buhârî'nin kendinden önceki eserlerden yararlandığı fikrine pek sıcak bakmamıştır.

Fuat Sezgin, kitabının sonuna koyduğu ikinci lahikada Buhârî'nin kaynakları ile İmam Mâlik'in *Muvatta'*ı arasında yaptığı mukayese neticesinde bir münasebetin olduğunu ortaya koymuş ve şöyle demiştir: “*Herhalde yalnız bu mukayese bile, Buhârî'nin kendinden evvel mevcut bir yazılı edebiyattan faydalanmak imkânından mahrum olduğu şeklindeki bir hükmü red için tatminkâr bir delil olabilecektir.*”¹⁰⁴

II. Lahikada *Sahîh* ile *Muvatta* arasındaki müşterek kısımlar tespit edilmiştir ve indeks formatı ile bu alaka gösterilmiştir.¹⁰⁵ Burada da müellifin *Muvatta'*ı iyi incelediği ve Buhârî'nin kendinden önce telif edilen sistematik hadis kitaplarını hülâsa etmeye çalıştığı “*Muvatta, anlaşıldığına göre, herhalde Sahîh'e en çok malzeme bahşeden musannaf hadis kitabı olmuştur.*” ve “... (*Muvatta'nın*) *Buhârî'nin rivaî kaynaklarının en başında gelmiş olmasından dolayı...*” ifadeleri ile vurgulanmıştır.¹⁰⁶ Buhârî'nin şeyhlerinin kitaplarından istifade etmek suretiyle *Muvatta'*dan tekrarlarla birlikte 600 kadar hadis aldığı ve sayısı az da olsa isnadı hafzederek “Kâle Mâlik” şeklinde muallak hadislerin bulunduğu tespitine yer verilmiştir.¹⁰⁷ Sezgin bu mukayeseyi yaparken Tunus'ta 1280 yılında basılan ve Yahya b. Yahya'ya ait edisyonun esas alındığı ifade edilmiştir.¹⁰⁸

2.5. Tarih, Usûl, Tefsîr ve Cerh Ta'dîl Kitapları

Fuat Sezgin'in savunduğu tezi tahkim etmek amacıyla başvurduğu kaynak grubundan biri de usûl, tefsir, siyer, meğazi, tarih ve cerh-ta'dîl kitaplarıdır. Onun bu kaynaklarda varid olan ve çalıştığı konu ile alakalı hadiselerin aktörlerini ve metinlerin yer yer orijinaleri ile tercümelerini beraber zikretmesi, riva-yet metinlerine uygulanan kriterleri bu malumat için esnettiği izlenimi sunmaktadır.

Çalışmada hadis edebiyatına ilişkin somut tarihi birçok bilgi mezkûr kaynaklardan aktarılmıştır. Örneğin Mucâhid b. Said (ö. 144/761), Şa'bî'nin (ö. 103/721) sadaka ve feraize dair üç tomar yazı malzemesini imla ettirdiği bilgisini Ahmed b. Hanbel'in *İle'*inden aktarmıştır.¹⁰⁹ Buhârî'nin, hocalarından Muhammed b.

¹⁰⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 13.

¹⁰⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 319-326.

¹⁰⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 315, 317.

¹⁰⁷ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 315, 317.

¹⁰⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 318.

¹⁰⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 32.

Beşşâr'dan (ö. 252/866) mükâtebe usulü ile hadis aldığı, bunun hocasının bir hadis kitabına sahip olduğunun delili olduğu bilgisini İbn Hacer'in *Tehzîb*'inden aktarmıştır.¹¹⁰ Zuhrî (ö. 124/742) ile ilgili "enteresan" dediği bir anekdotu İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *el-Vefeyât* isimli eserinden şöyle aktarmaktadır: "Zuhrî'nin karısının, kocasının etrafında daima gördüğü kitap yığınının, eve getirilecek olan diğer üç zevceden daha tahammül edilemez olduğunu söylemiş olmasıdır."¹¹¹ "Oldukça eski kaynakların bize sakladığı malumata göre hadisleri ilk defa isnat eden Zuhrî idi." diye başladığı cümlede işaret edilen kaynak İbn Ebî Hatim'in *Cerh-Ta'dîl* isimli eserinin mukaddimesiydi.¹¹² "Hassaten İbn Ebi Hatim er-Razi'nin (ö. 327/938) bize naklettiği şu haber oldukça mühimdir." ve "cerh-ta'dilin otoritelerinden biri sayılan Razi..."¹¹³ diyerek bu eserin kıymetli bilgiler içerdiğine vurgu yapılmıştır.¹¹⁴ Buhârî'nin ravilerini ilk olarak bir araya getirip değerlendiren Kelâbâzî'nin (ö. 398/1008) *el-İrşâd fî Ma'rifeti Ricâli'l-Buhârî*'si de referans gösterilmiştir.¹¹⁵

O birçok yerde Hatîp el-Bağdadî'nin *el-Kifâye*'sini kaynak göstermiştir:

"*el-Hatîp el-Bağdadî'nin bu hususta vermiş olduğu mühim haberi naklede-
lim*"¹¹⁶ "...ikinci asır için kitapları her vesile ile zikreden ve bunların oldukça da-
kik kanunlara tabi tutulduğunu gösteren birçok haberi bol bol *el-Hatîp el-
Bağdâdî'nin el-Kifâye*'sinde bulmak mümkündür."¹¹⁷

Mustalahu'l-Hadis kitapları da eserde bilgi aktarılan başlıca kaynak grupla-
rından birini teşkil etmektedir. Örneğin hadis usulüne dair ilk kitap olarak ka-
bul edilen Râmehmürmüzî'ye (ö. 360/971) şu sözlerle atıfta bulunmuştur:
"...Râmehmürmüzî...bize bu hususta daha geniş malumat verip şöyle demek-
tedir."¹¹⁸ Başka bir yerde Suyuti'nin *Tedribu'r-Ravî*'sine müracaatta bulunulmuş
ve onun eserinden uzunca bir iktibasta alınmıştır: "*Suyûtî'nin muhtelif kaynak-
lardan iktibas ettiği münakaşanın hülasaten nakli...*"¹¹⁹ "...Metinlerin tashihi ba-
kımından Arap filolojisinin paha biçilmez bir değer taşıyan *el-İlmâ' ilâ Usûli'r-*

¹¹⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 39.

¹¹¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 61.

¹¹² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 65.

¹¹³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 140.

¹¹⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 137.

¹¹⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 82.

¹¹⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 73.

¹¹⁷ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 78.

¹¹⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 82.

¹¹⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 142.

Rivâye adlı eserinde...” ve “...*Meşârikü'l-Envar adıyla meydana getirdiği şayan-ı hayret mesaisine...*” diyerek Kâdî İyâd'i (ö. 544/1149) takdir etmiştir.¹²⁰ Ayrıca “İslam'ın en büyük ilim otoriteleri” denilerek Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1070), İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) ve Kâdî İyâd'dan bahsedilmiştir.¹²¹

Eserde tasavvuf literatürüne ait eserlerden de istifade edilmiştir. Bunlardan biri Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kûtu'l-Kulûb* isimli eseridir. Sezgin şöyle demiştir: “*Ebû Tâlib el-Mekkî (ö. 386/996) de hadislerin tasnif devrini bahis mevzuu ederek şöyle söylemektedir.*”¹²²

Yazılı hadis edebiyatının ilk dönem eserlerini tespit amacıyla literatür ihtiva eden kitaplar da eserin bir diğer kaynak nevini oluşturmuştur. Nitekim İbnü'n-Nedim (ö. 385/955), İmâmiyye Şia'sından Tûsî (ö. 460/1067) ve İbn Hayr el-İşbilî'nin (ö. 575/1179) fihrist türü eserleri hususi ile zikredilmiştir.¹²³

Erken dönem tefsirlerden olan Taberî tefsirine de müracaat edilmiştir.¹²⁴ Öyle ki “*İslami rivayetin en enteresan tarafına Taberî'nin (ö. 310/922) kitaplarındaki şekilde rastlamak mümkündür.*” ifadeleri Taberî için kullanılmıştır.¹²⁵

Hadis kitabetinin erken döneme uzandığına dair bu nevi spesifik bilgileri aktardığı kaynaklar da konu için önem taşımaktadır. Bu konuda istifade edilen kaynaklar arasında şunları zikretmek mümkündür: Cerh-tadil kitaplarından İbn Ebi Hatim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîli*, İbn Hacer'in *Tehzîbî*, Zehebî'nin *Tezkire'si*, Taberî ve Buhârî'nin *et-Târîhî* Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târîhu Bağdaî*, Suyûtî'nin *Tedribu'r-Râvîsi*, İbn Kuteybe'nin *Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadîsi*, İbn Abdilberr'in *Câmiu'l-Beyâni'l-İlmî* ve Râmehürmüzî'nin *el-Muhaddisu'l-Fâsîhî*.¹²⁶

2.6. Rivayet Kaynakları

Eserde kullanılan rivayet kaynakları çeşitlilik arz etmiştir. Eserdeki rivayet kaynakları haritası başta Kütüb-i Tisadaki kaynaklar olmak üzere Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) *el-Câmi*,¹²⁷ Rebî b. Habîb'in *el-Câmi*' (ö. 170/786), Ahmed

¹²⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 206.

¹²¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 143.

¹²² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 83.

¹²³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 84, 145.

¹²⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 133.

¹²⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 140, 141.

¹²⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 27, 29, 34, 42, 51, 52, 59.

¹²⁷ Sezgin kaleme aldığı bir çalışmasında hicri 152'de vefat eden Ma'mer b. Râşid'in ilk yazılı hadis vesikalarından olan *el-Câmi*' adlı eserinin günümüze ulaştığını belirtmiş ve müsteşriklerin kendilerinden evvel yazılı literatürden istifade etmedikleri yönündeki iddialarını

b. Hanbel'in *Müsned* ile *İle'i*, Tirmizî'nin *İle'i*, İbn Hacer'in *Tehzîb'i* ve *Üsdü'l-Ğâbe'si* ile İbn Sad'ın *Tabakâtı* gibi çalışmalar oluşturmuştur.¹²⁸ Buradan hareketle bir hususu hatırlatmak gerekmektedir: Hadis tarihine ilişkin malumatın sadece hadise dair yazılı eserlerden değil; tarih, tabakat, siyer, tefsir vb. İslamî disiplinlerin literatürüne müracaat edilerek elde edilmesi, kıymetli verilerin kapısını aralayabilecektir. Sezgin'in eserinde bu nevi bilgilerin çok olduğunu ve herhangi bir hadis kitabının zayıf rivayet içerme karakteristiğinden hareket ederek içindeki rivayet malzemesinin ötelenmediğini ifade etmek isteriz.

İlmî çalışmalarda her bir başlık ayrı bir literatüre bakmayı gerektirmekte ve mesai sarf edilmesine neden olmaktadır. Sezgin, "*Sahîh'in Telifinin İstinat Ettiği Prensipler (Şartlar)*" adı ile bir başlık açmıştır. Müellifin bu başlık altında yararlandığı kaynaklara bakmakta yarar vardır. İbn Mende'nin (ö. 395/1005) *Şurûti'l-Eimmeti fi'l-Kıraa ve's-Sema'*, Muhammed b. Tâhir el-Makdisî'nin (ö. 507/1113) altı hadis musannifinin hadis alma şartları ile ilgili "*Şurûti'l-Eimmeti's-Sitte*", İbn Mâce'yi dahil etmeyerek Ebubekir el-Hâzimî'nin (ö. 584/1188) *Şurûtu'l-Eimmeti'l-Hamse* ve Buhârî ve Müslim'in kitaplarının şartlarına uygun olmadığı şartları onlara ilk defa izafe eden şekilde nitelediği Hâkim en-Nîsâburî'nin (ö. 405/1014) *el-Medhal ilâ Kitâbi'l-İklîl* eserleri zikredilmiştir.¹²⁹ Ona göre Buhârî ve Müslim'in kitaplarına hadis alma şartları ile ilgili bir şey nakledilmiş değildir. Bu alimlerin sonradan onlara izafe ederek ileri sürdükleri şartlar Buhârî ve Müslim'in kitaplarının muhtevalarına bakılarak sonradan oluşturulmuştur.¹³⁰

2.7. Oryantalistik Çalışmalar

Buhârî'nin Kaynakları isimli eserinde Sezgin'in iddialarını gündeme getirdiği ve çoğu zaman eleştirdiği oryantalistlerin çalışmalarına da yüklü miktarda atıflar bulunmaktadır. O bir taraftan tezinin klasik kaynaklarını etüt etmiş, diğer taraftan çalıştığı konu ile ilgili modern dönem müsteşriklerin eserlerini inceleme altına almıştır. Buradan hareketle müsteşriklerin ilk dönem hadis ve tarih müdevvenatı içerisinde kabul edilebilecek kaynakları fazlaca kullandıklarını bir tespit olarak zikredebiliriz.

eleştirmiştir. Bkz. Fuat Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Cami'i", *Türkiyat Mecmuası*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1955, s. 115-118.

¹²⁸ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 27, 31.

¹²⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 207.

¹³⁰ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 208.

Eser, klasik ve modern kaynakların birlikte görüldüğü bir hüviyet arz etmiştir. Özellikle Goldziher'in (1850-1921) *Muhammedanische Studien* adlı eserine¹³¹ müracaatlar azımsanmayacak miktardadır.¹³² Goldziher'e yöneltilen eleştirilerden biri, onun hadis kitabeti konusunda varid olan hadisleri ashâbu'l-hadis ile ashabu'r-rey arasındaki çekişmenin bir sonucu görmesi, rey ekolünün yazılı hadisleri hukukun önünde bir engel olarak değerlendirmesinden dolayı yazılı emirleri ortadan kaldırmaya çalıştıkları şeklindeki iddiadır. Sezgin, bu iddianın doğru olmadığını aksine bir vehim olduğunun başka araştırmacılar tarafından tespit edildiğini belirtmiştir.¹³³ Sezgin'in Goldziher'in "kitâb, kitâbe" kelimesinin gerçek manasını bilmediği kanaatindedir.¹³⁴ Müstensihlerin Buhârî metnine ibareler ekledikleri iddiasının da Goldzhier tarafından kabul gördüğünü belirterek onu eleştirmiştir.¹³⁵ Ayrıca Goldzhier'in hadislerin tedvin başlangıcını Zührî'den (ö. 124/741) bir asır kadar sonraya kadar indirmek istediğini, tedvin ile tasnif devrini karıştırdığını ve Kütüb-i Sitte'nin kendilerinden önce mevcut bir yazılı edebiyatın mahsulü olmadığını iddia etmiş, bu nedenle Sezgin, onun bu açıklamalarını "çetrefilli ve tezatlarla dolu" şeklinde nitelendirmiştir.¹³⁶ Yine bu müsteşrik için "...Modern mesaiye hemen hemen her zaman me' haz vazifesi gördüğü için burada onun üzerinde fazla durmadan geçemeyeceğiz." diyerek ondan uzunca iktibasta bulunmuş ve bunları tahlil etmiştir.¹³⁷

A. Sprenger'in (1813-1893) *Leben Und Die Lehre Des Mohammad* adlı eserinde¹³⁸ Taberî'nin *Tarih*'indeki bazı ifadelerden hareketle Goldziher'in erken dönemde yazılı dokümanların mevcudiyetini kabul ettiğini ifade eden Sezgin,

¹³¹ Ignaz Goldzhier, *Muhammedanische Studien*, Halle, 1889 (Erişim linki: <https://archive.org/details/muhammedanisches00gold/page/n6>; Erişim tarihi: 31.01.2019).

¹³² Fuat Sezgin, a.g.e., s. 23, 24, 25.

¹³³ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 54.

¹³⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 41.

¹³⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 203.

¹³⁶ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 58, 59, 79; Ayrıca bkz. Fuat Sezgin, "Hadis Musannefatının Mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Cami'i", s. 16-20.

¹³⁷ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 80; Tarihi süreç içerisinde oluşan oryantalizme karşı Batı'yı entelektüel anlamda yazının konusu haline getiren oksidentalizm gelişmiş ve hadis alanında bu fikriyyatın en önemli iki temsilcisi Fuat Sezgin ile M. M. A'zamî olmuşlardır. Geniş bilgi için bkz. Ali Karakaş, *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2018; Özcan Hıdır, "Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, cilt:5, sayı:1, 2007, s. 17-18.

¹³⁸ Aloys Sprenger, *Das Leben Und Die Lehre Des Mohammad*, Berlin, 1861. (Erişim linki: https://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10445910_00239.html; Erişim tarihi: 31.01.2019).

bu yorumun doğru ama eksik olduğunu ifade etmiştir.¹³⁹ “*İki sene kadar evvel Fransa’da çıkan bir esere işaret edeceğim*” modern dönem çalışmalarını takip ettiğini ifade eden Sezgin, Fransız Şarkiyatçı Charles Pellat’ın (1914-1992) *Le Milieu Basrien Et La Formation De Câhız* eserine¹⁴⁰ işaret etmiş ve onun da şifahi haberleri hadis edebiyatının yazılı kaynağı görmesini eleştirmiştir.¹⁴¹ J. Schact’ın (1902-1969) *The Origins of Muhammedan Jurisprudence* eserinde¹⁴² bütün rivayetlerin şifahi bir kaynağa dayanmadığını ve bir şekilde yazılı kaynak kullanıldığı bilgisini kabul ettiği aktarılmıştır. Fuat Sezgin, İtalyan şarkiyatçı Leone Caetani’nin (1869-1935) *Annali Dell’ Islam*’ını¹⁴³ kaynak göstererek ortak rivayetlerin “kolektif isnad” şeklinde yanlış bir tasavvur ile isimlendirilip bu ortak isimlerin hadis ekolleri tarafından uydurulduğu iddiasını da eleştirmektedir.¹⁴⁴

Referans gösterilen modern dönem çalışmalardan biri, Goldziher gibi hadislerin şifahi karakterini ön planda tutarak Buhârî’nin on altı yıl boyunca dolaştığı İslam beldelerinden zapt ettiği hadislerden kitabını telif ettiğini savunan Ahmed Emin (1886-1954) ve onun *Duha’l-İslam* adlı eseridir.¹⁴⁵ Son olarak şunu da eklemek isteriz ki eserde oryantalistik kaynaklar, her zaman eleştirilmek için değil bazen de aktardıkları bilginin doğruluğu dikkate alınarak temas edilmiştir.

SONUÇ

21. yüzyılda İslam kültür mirasına katkı sunan ilim adamlarından biri, Fuat Sezgin’dir. Onun *Buhârî’nin Kaynakları* adlı eseri, Buhârî’nin kendinden önce telif edilen yazılı hadis edebiyatına dayandığını delilleriyle ortaya koymaktadır. Bu eserin sadece literatürel açıdan değil metodoloji, tahlil, terkip ve ulaşılan bilgileri kompoze etme bakımından da irdelenmesi gerekmektedir. Çalışmada ulaşılan sonuçları şöyle ifade edebiliriz:

¹³⁹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 40.

¹⁴⁰ Kemal Çiçek, “Pellat Charles”, *DİA*, 2007, XXXIV/223-224.

¹⁴¹ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 90.

¹⁴² Joseph Schact, *The Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford: Clarendon Press, 1967. (Erişim linki: <https://ahadithstudies.files.wordpress.com/2010/07/origins-muhamadan-jurisprudence-schacht.pdf>; Erişim tarihi: 31.01.2019).

¹⁴³ Leone Caetani, *Annali Dell’ Islam*, Volume IV, Milano, 1911 (Erişim linki: <https://archive.org/details/annalidellislam04caetuoft/page/n6>; Erişim tarihi: 31.01.2019).

¹⁴⁴ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 49.

¹⁴⁵ Fuat Sezgin, a.g.e., s. 89.

- 1- Hadisin ilk dönemlerine ilişkin ilmî çalışmalar, çeşitliliği zengin bir literatüre müracaat etmeyi zorunlu kılmaktadır. Bu sebeple araştırmacı, bulduğu tarihi esere en ufak bir zarar gelmemesi için çabalayan bir arkeolog gibi davranmalı ve aslî kaynaklardan istifadenin mümkün olduğu yerde tali kaynakları tercih etmemelidir.
- 2- Bütün İslamî disiplinlerde hususiyle hadis ilminde kaynak bilincinin oluşturulması, savunulan tezin tarihsel veri ve olgulardan hareketle tahkim edilmesi, bunun için araştırmacının literatürel ve metodolojik gerekli salahiyyete sahip olması elzemdir.
- 3- Sezgin'in bu çalışmasından ortaya çıkmaktadır ki hadisin tarih ve literatürüne dair araştırmalarda, öncelikle ilk dönem hadis, siyer, tarih, tefsir ve cerhadîl kaynaklarının araştırılması ile hakikatin muhtemel doğru parçalarının tespit edilmesi ve bu malumatın tümevarım yoluyla kompoze edilmesi gerekmektedir.
- 4- Buhârî'nin *Sahîh*'ine özellikle de tefsir kısmına mesned teşkil eden temel kaynaklar, Ebû Ubeyde'nin *Mecâzî'l-Kur'an*, Ferrâ'nın *Maani'l-Kur'an* ve İmâm Mâlik'in *Muvatta* isimli eserleri oluşturmaktadır.
- 5- *Buhârî'nin Kaynakları*'nın kaynaklarından birisi, oryantalistik çalışmalar oluşturmaktadır. Herhangi ilmi ve akademik bir çalışmanın izdüşümlerinin sadece tarihe değil, günümüze de ışık tutması gerekmektedir. Bu çerçevede Goldzhier, Sprenger ve Charles Pellat gibi müsteşriklerin iddiaları esere taşınmış ve bunların bir kısmı detaylı bir tenkite tabi tutulmuştur.

KAYNAKLAR

G

- Agitoğlu Nurullah, "Fuat Sezgin'in (ö. 2018) Bazı Hadis Meselelerine Dair Görüşleri Üzerine Bir Değerlendirme", *Asos Journal Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, yıl: 6, sayı: 85, Aralık 2018, s. 298-312.
- Albayrak Ali, "Fuat Sezgin'in "Buhârî'nin Kaynakları Üzerine Değerlendirmeler", *Usûl İslam Araştırmaları Dergisi*, sayı:26, Temmuz-Aralık, 2016, s. 51-100.
- Bilen Mehmet, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2013.
- Caetani Leone, Annalı Dell' Islam, Volume IV, Milano, 1911 (Erişim linki: <https://archive.org/details/annalidellislam04caetuoft/page/n6>; Erişim tarihi: 31.01.2019).
- Çelik Ali, "Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt: 4, sayı: 8, 2016, s. 228-232.

- Çiçek Kemal, "Pellat Charles", *DİA*, 2007, XXXIV/223-224.
- Erul Bünyamin, "Sahîh-i Buhârî Nüshaları" başlıklı sunum: <https://www.youtube.com/watch?v=KHqjlnRP2IA> (Erişim tarihi:02.02.2019)
- Goldzhier Ignaz, *Muhammedanische Studien*, Halle, 1889 (Erişim linki: <https://archive.org/details/muhammedanisches00gold/page/n6>; Erişim tarihi: 31.01.2019).
- Hıdır Özcan, "Oryantalizme Karşı Oksidentalizm: Hadis Oksidentalizmi", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, cilt: 5, sayı:1, 2007, s. 7-31.
- İstemi Fuat, *Hicret Bağlamında Tarih ve Hadis Metodolojileri*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2017.
- Kanarya Bayram, *Rivayetlerin Oluşturduğu Kur'an Tasavvuru*, Rağbet Yay., İst., 2018.
- Karakaş Ali, *Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin*, Ensar Neşriyat, İst., 2018.
- Kenan Seyfi, "İslam Dünyasının Duraklama Sebepleri Üzerine Ünlü İlimler Tarihçisi Fuat Sezgin'i Dinlemek", *Değerler Eğitimi Dergisi*, cilt:1, sayı:4, 2003, s. 73-98.
- Kırbaçoğlu Mehmet Hayri, "Şafii Arkeolojisinde Son Gelişmeler", *Uluslararası İmam Şafii Sempozyumu*, 7-9 Mayıs 2010, 2012, s. 51-64.
- Köktaş Yavuz, *Fethu'l-Bârî ve Umdetu'l-Kârî'nin Metin Açısından Tahlili*, İsam Yayınları, İstanbul, 2009.
- en-Nisâbü'rî Hâkim, *Ma'rifetu Ulûmi'l-Hadîs*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1977.
- Schacht Joseph, *The Origins of Muhammedan Jurisprudence*, Oxford: Clarendon Press, 1967. (Erişim linki: <https://ahadithstudies.files.wordpress.com/2010/07/origins-muhammadan-jurisprudence-schacht.pdf>; Erişim tarihi: 31.01.2019).
- Sezgin Fuat, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitabiyat, Ankara, 2000.
- _____, "Hadis Musannefatının Mebde'i ve Ma'mer b. Râşid'in Camii", *Türkiyat Mecmuası*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1955, s. 115-134.
- Sprenger Aloys, *Das Leben Und Die Lehre Des Mohammad*, Berlin, 1861. (Erişim linki: https://reader.digitalesammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10445910_00239.html; Erişim tarihi: 31.01.2019).
- eş-Şafii Muhammed b. İdris, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, tsz.
- Özsoy Abdulvahap, *Buhârî Nüshaları ve Nüsha Farklılıklarının Mahiyeti Üzerine*, Fenomen Yayınılık, Kayseri, 2016.
- Yerinde Adem, "Mecâzü'l-Kur'an", *DİA*, 2003, XXVIII/225-227.